

Çevre sorunlarına liberal bir çözüm olarak serbest piyasa çevreciliği

*

Hakan Olgun¹, Muhammed Köse²

Öz

İdeolojiler bağlamındaki tartışmanın siyasal ekoloji sahasında önemli bir yer işgal ettiğini söylemek mümkündür. Geleneksel ideoloji ve düşünce akımlarının, çevre sorununa kendi sosyopolitik reçetelerinden yararlanarak çözüm önerileri sunmaları bu meselenin önemli bir boyutunu teşkil etmektedir. Bu bağlamda ilgili literatürün genellikle sol düşüncenin hâkimiyeti altında olduğu ve bu geleneğin ekolojik sorunlardan genel itibarıyla liberal kapitalist sistemi sorumlu tuttuğu açıktır. İşte bu çalışma literatürde genellikle ihmal edilen bir akımı; piyasa çevreciliğini konu edinmektedir. Çalışma, liberalizmin bir uzantısı olarak piyasa çevreciliği yaklaşımının sunduğu enstrümanların ekolojik sorunlar karşısındaki etkinlik ve verimliliğini ele almaktadır. Bu itibarla çalışmada, ortak malların trajedisinden hareketle, özel mülkiyet anlayışının bireysel çıkar ile çevre korumayı bağdaştırabileceği, çevre sorunlarına yoğun bürokratik müdahalenin arzu edilenin tam tersi sonuçlar doğurabildiği, buna karşılık özelleştirme, alınıp satılabilen kirlilik izinleri, yeşil vergiler ve özel sektör yatırımları gibi piyasa yönelimli politika araçlarının hem daha ucuz hem de yenilikçi çözümler üretebileceği iddialarına yer verilmektedir. Literatür taramasına dayanan çalışma, söz konusu yaklaşımı ekolojik modernleşme perspektifinden ele almakta ve iktisadi kalkınma ile ekolojik çözümün birbirini tamamlayan olgular olduğu anlayışının izini sürmektedir.

Anahtar kelimeler: Liberalizm, piyasa, çevre, özel mülkiyet, ekolojik modernleşme.

Atıf/Cite

Olgun, H., & Köse, M. (2026). Çevre sorunlarına liberal bir çözüm olarak serbest piyasa çevreciliği. *İdealkent*, (50), 415–447. Doi: 10.31198/idealkent.1827428

¹ **Sorumlu yazar:** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, SBKY, E-posta: hakan.olgun@medeniyet.edu.tr,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8650-0211>, ROR: <https://ror.org/05j1qpr59>,

² Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, SBKY,

E-posta: muhammed.kose@medeniyet.edu.tr,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5689-2580>, ROR: <https://ror.org/05j1qpr59>,

Free market environmentalism as a liberal solution to environmental problems

*

Hakan Olgun³, Muhammed Köse⁴

Abstract

It can be stated that the debate within the context of ideologies occupies a significant place in the field of political ecology. Traditional ideologies and schools of thought constitute an important dimension of this issue by offering solution proposals for environmental problems through their own socio-political prescriptions. In this regard, it is evident that the relevant literature is generally dominated by leftist thought, which typically holds the liberal-capitalist system responsible for ecological problems. This study focuses on market environmentalism, a current that is often neglected in the literature. As an extension of liberalism, the study examines the effectiveness and efficiency of the instruments offered by the market environmentalism approach in the face of ecological problems. Accordingly, drawing on the 'tragedy of the commons', the study presents the arguments that private property rights can reconcile individual self-interest with environmental protection and that intensive bureaucratic intervention in environmental issues can produce results contrary to those intended. In contrast, it posits that market-oriented policy tools -such as privatization, tradable pollution permits, green taxes, and private sector investments- can generate both more cost-effective and innovative solutions. Grounded in a literature review, the study evaluates the aforementioned approach from the perspective of ecological modernization and traces the understanding that economic development and ecological solutions are complementary phenomena.

Key words: Liberalism, market, environment, private property, ecological modernization

³ *Corresponding Author:* Assist. Prof., Istanbul Medeniyet University, School of Political Science, PSPA, E-mail: hakan.olgun@medeniyet.edu.tr,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8650-0211>, ROR: <https://ror.org/05j1qpr59>,

⁴ Res. Assist., Istanbul Medeniyet University, School of Political Science, PSPA, E-mail: muhammed.kose@medeniyet.edu.tr,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5689-2580>, ROR: <https://ror.org/05j1qpr59>,

Giriş

Çevre sorunlarına ilişkin olarak herkesin üzerinde uzlaşabileceği kimi objektif doğruların yanı sıra tartışmalı meseleler de bulunmaktadır. Bilhassa çevre sorunlarının çözüm yollarına dair derin görüş ayrılıklarının varlığı dikkat çekmektedir. Zira kişinin çevreye bakışı, inançlarından, felsefi duruşundan ve ideolojik ön kabullerinden etkilenmektedir. İnanç bir sorunun ‘çevre sorunu’ olarak kabul edilip edilmeyeceğini belirlerken, felsefi duruş çevreye yönelik genel yaklaşımı, ideoloji ise bu sorunlarla mücadelede hangi yöntemlerin uygun görüleceğini şekillendirmektedir.

Çevreye ilişkin inançların iki boyutundan söz etmek mümkündür. İlki, çevre sorunlarının gerçekliğine ilişkindir. Bu bağlamda, bir uçta çevre sorunlarını reddeden kuşkuculuk, diğer uçta ise bu sorunlara dair iddiaları sorgulamadan kabul eden bir çevrecilik yer almaktadır (Jacques, 2016, s. 17-47). İnsanların büyük bölümü bu iki uç arasında konumlanmaktadır. Kuşkucu bir birey çözüm iddialarına da şüpheyle yaklaşırken, çevre sorunlarının gerçekliğine inanan biri önerilen çözümlere daha fazla önem atfetmektedir. İkinci boyut ise çevre sorunlarıyla mücadelenin mümkün olup olmadığına ilişkindir. Burada iyimser bir yaklaşım mevcut politikalar ve teknolojik ilerlemeyle sorunların çözülebileceğini savunurken, kötümser bir tutum daha radikal çözümler gerektiren büyük bir krize vurgu yapmaktadır (Norgaard, 2002, s. 287-292).

Çevre ahlâkı tartışmalarında ise ‘insan merkezcilik’, ‘canlı merkezcilik’ ve ‘çevre merkezcilik’ biçiminde üç ana yaklaşım öne çıkmaktadır. İnsan merkezci yaklaşıma göre değer ölçütü insan olmakla birlikte, kimileri yalnızca mevcut insanları, diğerleri ise gelecek kuşakları da bu çerçeveye dâhil etmektedir. Ne var ki her iki durumda da insan dışı varlıklar araçsal bir statüye sahiptir (Stenmark, 2017, s. 27-34; Vincent, 1998, s. 446-447). Öte yandan canlı merkezcilik insanın diğer canlılardan üstün olmadığı görüşüne sahip olmakla birlikte, duyarlı canlıların diğerleriyle eşit olup olmadığı hususu tartışmaya açıktır (Stenmark, 2017, s. 64-80). Bu görüş içinde ‘ahlâki genişlemecilik’ hayvanların da değer taşıdığını savunurken, ‘gönülsüz bütüncülük’ bu sınırın bitkiler dâhil tüm canlılara teşmil edilmesi gerektiğini öne sürer (Vincent, 1998, s. 446-447). Çevre merkezcilik ise canlı-cansız tüm varlıklara eşit bir ahlâkî statü tanımaktadır (Stenmark, 2017, s. 80-103).

Öte yandan insanın eylemlerine anlam ve yön tayin eden ideolojiler de çevre sorunlarına yaklaşımı belirleyen önemli faktörlerdendir. İdeolojiler

bağlamındaki tartışmanın siyasal ekoloji sahasında önemli bir yer işgal ettiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda sosyalizm, liberalizm, anarşizm veya feminizm gibi geleneksel ideoloji ve düşünce akımlarının, çevre sorununa kendi sosyopolitik reçetelerinden yararlanarak çözüm önerileri sunmaları meselenin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Söz konusu ideolojilerin ‘çevreyi ideolojileştirmesi’ şeklinde ortaya çıkan bu genel eğilimin neticesi olarak; ekososyalizm, ekoliberalizm, ekoanarşizm ve ekofeminizm gibi ‘hibrit’ siyasal ekolojik eğilimlerin doğduğunu ifade etmek mümkündür. Bu akımları, içine doğdukları ideolojilerden bağımsız yaklaşımlar şeklinde ele alan çalışmalar bulunmakla birlikte, çevreci bir düşüncenin, bahse konu ideolojilerde zaten içkin olduğu iddiasında bulunan görüşler de mevcuttur (İmga & Olgun, 2017, s. 14). Son tahlilde ideolojik ön kabuller, bireyin çevre sorunlarına ilişkin hangi çözüm yollarını önereceğini veya destekleyeceğini belirleyen temel faktörler arasındadır (Şahin, 2003, s. 115-116).

Çevreyle ilgili ideolojik tartışmaların merkezinde çevre ve ekonomi arasındaki dengenin nasıl kurulacağı sorusu yer almaktadır. Her ideoloji çevre sorunlarının iktisadî bakımdan en verimli biçimde nasıl çözüleceğine, maliyetlerin nasıl paylaşılacağına, bireylerin uzun vadeli çözümler için nasıl teşvik edileceğine ve devletin bu süreçteki rolüne dair farklı yaklaşımlar geliştirmektedir (Şahin, 2005, s. 20-24). Bu çözüm önerileri çoğu zaman mevcut sosyoekonomik düzende değişiklikler yapılmasını talep etmekte; bu durum çevre sorunlarının bizzat bu düzenin bir ürünü olduğu varsayımına dayanmaktadır.

Ekolojik krizin nedenleri konusunda iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Sol eğilimli görüşe göre ekolojik sorunların kaynağı, doğayı sömüren liberal kapitalist sistemin kendisidir. Kârı önceleyen bu sistem doğal kaynakların tahribatına göz yummakta, sahte ihtiyaçlar yaratarak tüketimi teşvik etmekte ve çevresel zararların sorumluluğunu belirsizleştirmektedir (Bıçkı, 2001, s. 33; Şahin, 2005, s. 30-32). Bu nedenle sol düşünce, sömürünün durdurulması için doğal kaynakların bürokratik veya toplumsal denetim altına alınması gerektiğini savunmaktadır.

Buna mukabil liberal düşünürler çevre sorunlarının esas nedenini devlet planlamasında görmektedir. Onlara göre insan bilgisinin sınırlılığı nedeniyle merkezi planlama başarısızlığa mahkumdur. Oysa piyasa ekonomisi fiyat mekanizması sayesinde bilgiyi daha hızlı ve verimli biçimde dağıtma özelliğine sahiptir. Liberal düşünürlere göre kapitalizmi suçlayanlar, çevre sorunlarının aslında mülkiyet haklarının eksikliğinden kaynaklandığını ve serbest

piyasanın zaten adem-i merkezî bir planlama sunduğunu açıkça göz ardı etmektedir (Şahin, 2005, s. 32-34).

Bu yaklaşımın bir uzantısı olan serbest piyasa çevreciliği, ekolojik sorunların çözümünün serbest piyasa ve özel mülkiyette yattığını; doğayı koruma işinin kamu imtiyazıyla değil özel mülkiyet bilinciyle mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşe göre bir malın özel mülkiyete konu olmaması, onu herkesin sınırsız kullanımına açık hâle getirmektedir. Bu itibarla çevre sorunlarının çözümü liberal öncüllerin sınırlandırılmasında değil, tam tersine bu ilkelerin güçlendirilmesinde aranmalıdır (Bıçkı, 2001, s. 34).

Çevreci düşünce içindeki güçlü sol akımlar, serbest piyasa çevreciliğinin literatürde görece sınırlı bir yer edinmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, literatür taramasına dayanan bu çalışmanın amacı söz konusu yaklaşımın çevre sorunlarına yönelik çözümlerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışmada öncelikle liberalizm ile çevreciliğin bağdaşamayacağını ileri süren sol görüşlere yer verilecek, ardından liberalizmin bu iddialara getirdiği alternatif izah edilecektir. Bunu müteakip liberalizmin temel ilkeleri ve bunların çevreci ideolojiyle uyumu değerlendirilecek, son olarak da liberal düşüncenin çevreye ilişkin ön kabulleri, ahlâkî yaklaşımı ve serbest piyasa çevreciliğinin ekolojik kriz karşısındaki çözüm önerileri ele alınacaktır.

Çevreci İdeolojide Sol Eğilimler ve Liberal Alternatif

Mazisi 19. yüzyılın ortalarına dayanan çevrecilik, çağdaş ideolojiler arasında özgün bir düşünsel alan oluşturma potansiyeline sahiptir. O kadar ki önemi gün geçtikçe artan çevreciliğin, liberalizm ve sosyalizmin geçmişteki işlevini devralacağı dahi öne sürülmektedir. Bu yükselişin temel nedeni, küresel ısınma, iklim değişikliği, ormansızlaşma, çevre kirliliği ve nüfus artışı gibi sorunların insan hayatını doğrudan etkileyen bir hüviyet kazanmış olmasıdır (Vincent, 1998, s. 443-444).

Çevreci düşüncenin temel motivasyonu bu tarz sorunların üstesinden gelmektir. Bu bağlamda çevreci literatür, fosil yakıt tüketiminin yol açtığı sıcaklık artışları, türlerin yok oluşu, çölleşme ve su kaynaklarındaki azalma gibi konulara yoğunlaşmaktadır (Matthews, 2024, s. 108-109). Bu bağlamda dikkat çeken bir husus 1980'lerden itibaren siyasette güç kazanan çevreci hareket içerisinde belirgin bir sol eğilimin ortaya çıkmış olmasıdır. Sol düşünürler ekolojik krizi kapitalizme karşı mücadelenin yeniden canlandırılması için iyi bir fırsat olarak görmüştür (Giddens, 2013, s. 76).

Sol perspektife göre ekolojik krizin kaynağı liberal kapitalizmdir. Onlara göre kapitalizmin 'büyü ya da öl' anlayışı çevreyi sınırsız bir üretim ve tüketim kaynağına indirgemekte, böylece bir yandan doğayı metalaştırarak çevresel tahribatı derinleştirirken diğer yandan da gelir adaletsizliğini artırmaktadır (Kovel, 2007, s. 51-95, 159-165). Bu nedenle serbest piyasa, özel mülkiyet ve kâr maksimizasyonu gibi liberal ilkeler, sol çevreci literatürde ekolojik yıkımın temel nedenleri olarak gösterilmektedir.

Dahası bu yaklaşım, küresel ısınmaya yol açan fosil yakıt döneminin baş aktörleri olarak gördüğü liberal kapitalist devletleri çevre sorunları karşısında pasif kalmakla eleştirmektedir. Bu bağlamda üretimin ucuz iş gücü nedeniyle Çin gibi ülkelere kaydırılması dahi gelişmiş Batı ülkelerini emisyonların dolaylı sorumluluğundan kurtarmamaktadır (Matthews, 2024, s. 108-109). Bu gerçeğe rağmen küresel sıcaklık artışını Paris İklim Anlaşması'nda öngörülen 2°C ile sınırlandırma hedefi doğrultusunda emisyonlarını kalıcı biçimde azaltabilen herhangi bir ülke henüz mevcut değildir (Giddens, 2013, s. 136).

Üstelik toplumlar genellikle çevreye ilişkin radikal tedbirler içeren politika önerilerine tereddütle yaklaşma eğilimindedir. Gerçekten de yapılan kamuoyu araştırmaları, çevre politikalarına yönelik destek ile kişisel fedakârlık arasında ters bir orantı olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanlar, çevreye ilişkin girişimlere ancak yaşam tarzlarını değiştirmelerini gerektirmediği ölçüde destek vermektedir. Bu ilgisizliğin arkasında vergi oranlarında artış endişesi, iktisadî öncelikler ve bireysel sorumluluğun devlete yansıtılması gibi faktörler yer almaktadır (Giddens, 2013, s. 150-151, 157).

Gelgelelim çevreci kaygıların yalnızca sol düşünürleri değil bazı liberalleri de etkisi altına aldığı açıktır. Bu liberaller çevresel sorunların varlığını kabul etmekle birlikte bu sorunların akıl ve bilimin rehberliğinde çözülebileceğine inanmaktadır. Onlara göre doğal kaynaklar sanıldığından bol miktardadır ve çevre krizine dair endişeler sıklıkla abartılmaktadır (Davies, 2003, s. 143-144). Bu itibarla liberaller, çevresel kıyamet senaryolarının yarattığı korku ikliminin, özgürlükleri kısıtlayıcı bir devlet müdahalesine meşruiyet zemini sağlıyor olmasından açıkça endişe etmektedir.

Bu bağlamda çevre sorunlarıyla mücadelede iki temel yaklaşımın öne çıktığını iddia etmek mümkündür. Bunlardan ilki kontrolü devlete bırakmak, ikincisi ise piyasa mekanizmasına güvenmektir. Sol çevreciler devlet müdahalesini savunurken, liberaller devlet müdahalesini bizzat çevre sorunlarının kaynağı olarak görmektedir (Şahin, 2017, s. 219-220). Solun önerdiği geniş bürokratik müdahale ve radikal tedbirler yerine liberaller, bu sorunların liberal

politikalar (Şahin, 2005, s. 6-7) ve sistem içi reformlar aracılığıyla (Zimmerman, 2000, s. 89-94) çözülebileceğini ileri sürmektedir.

Liberal çevrecilere göre kaynaklar azaldığında piyasa fiyatları yükselmekte ve bu durum insanları yeni çözümler bulmaya itmektedir. Ekolojik krizin nedeni ortak malların aşırı kullanımında, çözüm ise bu malların özel mülkiyete konu edilmesindedir. Kamu tercihi teorisine göre kamu yöneticileri uzun vadeli toplumsal yarar yerine kısa vadeli çıkarlarını gözettiğinden, çevre sorunlarının çözümünde bürokratik yapılara değil piyasa mekanizmasına bel bağlanmalıdır (Davies, 2003, s. 144-146). İşte genel itibariyle bu yaklaşım literatürde 'serbest piyasa çevreciliği' olarak adlandırılmaktadır. Takip eden kısımda bu yaklaşımın liberal ideolojiyle ilişkisi ve temel ilkeleri ele alınacaktır.

Liberalizmin Temel İlkelerine Kısa Bir Bakış

Liberalizm ile çevrecilik arasındaki uyumun anlaşılabilmesi öncelikle liberalizmin temel ilkelerinin ele alınmasını gerektirir. İki yüzyılı aşkın bir süredir Batı dünyasında egemen ideoloji olan liberalizm, bireysel hak ve özgürlükler, hukukun üstünlüğü, demokrasi, akılcılık ve hoşgörü gibi kavramları merkeze almaktadır (Vincent, 1998, s. 443-444).

Hayek'e göre (2004, s. 22, 83) liberalizmin tek sabit ilkesi toplumsal işleyişin kendiliğinden doğan güçlere bırakılması ve zorlayıcı tedbirlerden kaçınılmasıdır. Bu, bireyin kendi değerlerine göre hareket etme özgürlüğünü teminat altına alır. Liberal bireycilik, bireyi kendi kararlarının nihai hâkimi olarak görmektedir. Ancak bunun, müşterek hedeflere yönelik gönüllü iş birliğini dışlamadığını da belirtmek gerekir.

Liberalizme göre, karar alma süreçlerinin aşırı büyüyüp bürokratların tekelinde olması demokrasiyi zedeleyen bir husustur. Demokratik yollarla alınan kararların bile bireysel özgürlüğü kısıtlama ihtimali vardır. Bu nedenle devlet yalnızca genel kurallar koymakla iktifa etmeli, bireyin özel koşullarına müdahaleden kaçınmalıdır (Hayek, 2004, s. 103). Dolayısıyla devletin varlık nedeni hukukun üstünlüğünü sağlamak ve kurallara uyulmasını temin etmektir (Friedman, 1962, s. 25). İnsan doğası gereği özgürlüğün tam anlamıyla mümkün olmadığı gerçeği; mülkiyetin korunması, sözleşmelerin güvenceye alınması ve zorbalığın önlenmesi gibi hususlarda devleti yükümlü kılmaktadır.

Liberalizmin farklı dönemlerde farklı şekillerde yorumlanması, çeşitli türevlerinin doğmasına yol açmıştır. Klasik liberalizm, siyasi ve iktisadi olmak üzere iki sütun üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda bireylerin kendi çıkarlarını özgürce takip etmelerinin toplumun bütünü için fayda doğuracağı kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu atomistik anlayışta ‘toplam refah’, bireysel refahların toplamına tekabül etmektedir. Bu itibarla devlet müdahalesi, yalnızca bireysel hedeflere ulaşmayı kolaylaştırdığı ve bireysel hakları koruduğu ölçüde meşru sayılmak gerekir (Stump, 2021, s. 49-50). Bu haklar, bireysel hayata dışarıdan müdahaleye mani olan ‘negatif haklar’dır. Bu bağlamda bir bireyin eylemlerinin bir başkasının haklarını ihlal ettiği durumlar devletin müdahalesini zaruri kılmaktadır. İşte bu yaklaşım literatürde ‘zarar ilkesi’ kavramıyla ifade edilmektedir (Holtug, 2002, s. 359-364).

Liberalizmin bir diğer temel unsurunu, mülkiyet hakkına dayanan ‘kendiliğinden doğan düzen’ oluşturmaktadır. Piyasa ekonomisi özel mülkiyete dayanmakta, kapitalizm ise birey haklarının tümünü tanıyan bu sistemin sosyal bir tezahürü olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda mülkiyetin, bireyin özgürlük alanının maddi teminatını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu sistemde devletin görevi ise gönüllülük esasına dayanan piyasayı yönetmek değil, onun işleyişini bozan faaliyetlere engel olmaktır. Zira fiyat sistemi, üreticilere neyin, ne kadar ve hangi kalitede üretileceğini göstermekte, böylece kaynakların etkin surette dağılımını sağlamaktadır (Yayla, 2002, s. 183-199).

Bununla birlikte rekabetin mümkün olmadığı sahalarda devletin rolü kaçınılmaz hâle gelebilir. Büyük toplumsal fayda sağlayan fakat özel girişimce üstlenilemeyecek maliyetli hizmetlerin devlet tarafından yürütülmesi mümkündür (Hayek, 2004, s. 53). Devlet müdahalesine gerekçe olarak gösterilen piyasa aksaklıkları ise genellikle ‘tekeller’den veya bireysel eylemlerin başkaları üzerindeki maliyetsiz etkilerini ifade eden ‘dışsallıklar’dan kaynaklanmaktadır. Ne var ki bunlar çoğu zaman müdahaleyi meşrulaştırma aracı olarak kullanılmaktadır. Oysaki devletin bu türden müdahalelerinin, yeni dışsallıklar yaratma ve bireysel özgürlükleri daraltma tehlikesi barındırdığından dolayı titizlikle sınırlandırılması gerekmektedir (Friedman, 1962, s. 27-32).

Klasik liberalizm tarih boyunca önemli dönüşümler geçirmiş olsa da onun temel ilkeleri zaman ve mekânı aşan bir süreklilik arz etmiştir. Bu yönüyle liberalizm Batı toplumlarında müesses siyasi ve ekonomik düzenin ideolojik alt yapısını oluşturmuş (Stump, 2021, s. 49-50), süreç içerisinde ortaya çıkan kurumsal yapıların temelinde derin bir iz bırakmıştır.

Liberalizm ve Çevre Sorunları

Ekolojik kriz uzun süredir bir kaygı sebebi olsa da çoğu zaman göz ardı edilmiştir ve kriz aciliyet kazanana kadar da bu durumun sürmesi muhtemeldir. Korkuya dayalı stratejilerin ve sürekli fedakârlık talep eden yaklaşımların etkili olmaması da bu tabloyu tahkim etmektedir. Gelişmiş ülkelerde yaşayanların yalnızca küçük bir kısmının krizin hayatlarını doğrudan etkilediğini düşünmesi (Giddens, 2013, s. 158-159, 169), ekolojik meselelerdeki şüpheli ve iyimser tutumları beslemektedir.

Her ne kadar bilim dünyasında ekolojik krizin gerçekliği konusunda genel bir uzlaşma olsa da toplanan verileri farklı yorumlayarak ortada ciddi bir sorun olmadığını iddia eden çalışmalar da vardır. Bu çerçevede *Fumento* (1992, s. 367-372), çevrecilerin korku unsurunu kullanarak kendi politik güçlerini artırdığını ve bu siyasetin ağır ekonomik sonuçlar doğurduğunu iddia etmiş, çevre politikalarının gerçek bilimsel verilere dayanması gerektiğini vurgulamıştır. Öte yandan teknolojik gelişmelerin ekolojik krize çözüm sunabileceğini savunan iyimser birtakım görüşler de mevcuttur (Norgaard, 2002, s. 287-292). Dahası çevre sorunlarının öznel bir boyut taşıdığı; bir olgunun ne ölçüde 'çevre sorunu' sayılacağına kişiden kişiye değiştiği de belirtilmelidir (Şahin, 2017, s. 221-223).

Liberalizm, tarafsızlık ilkesi gereği çevre sorunlarına dair belirli bir doktriner yaklaşım sunmamaktadır (Şahin, 2017, s. 221-223). Bu bakımdan farklı inanç ve tutumların rekabetine imkân tanıdığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte liberaller arasında çevreye ilişkin olarak şüpheli ve iyimser yaklaşımlar yaygındır. Pek çok liberale göre çevre sorunlarına ilişkin bilgilerin bir kısmı abartılmakta, çevreci gruplar ve bazı aktörler bu meseleleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır. Bu itibarla insanlığın çevre sorunlarının çözümünde önemli ilerlemeler kaydettiği ve yeni teknolojiler yardımıyla bu sorunların daha da hafifleyeceği düşünülmektedir (Sanera & Shaw, 1999, s. 1-11).

Liberallerin dogmatik-kötümser yaklaşımlara mesafeli olmalarının nedeni, bu yaklaşımların liberal ilkelerle uyumsuz çözüm önerileri üretiyor olmasıdır. *Sanera & Shaw*'a (1999, s. 16-21) göre çevreci düşünürler arasında insanın kötü, doğanın iyi olduğu; tüketimin ve teknolojinin sürekli zarar verdiği yönündeki kabuller hem verileri çarpıtmakta hem de insanın ıslah edici ve üretici kapasitesini göz ardı etmektedir. Kötümser çevrecilerin taşıma ka-

pasitesi ve nüfus artışıyla ilgili iddiaları da liberal çevrecilerce eksik bulunmakta; teknolojik gelişmenin gıda üretimini artırdığı ve refahın nüfus artışını azalttığı kabul edilmektedir. Doğal kaynakların tükendiğine yönelik görüşler ise kaynak ikamesi imkânını hesaba katmadığı gerekçesiyle eleştirilmekte ve önemli olanın kaynağın kendisi değil sağladığı hizmet olduğu vurgulanmaktadır (Sanera & Shaw, 1999, s. 55-83).

Hamowy'e göre (2003, s. 131-134) çevreci retorikteki pek çok yanılgı, mülkiyet hakkına yönelik ideolojik bir reddiyeden beslenmektedir. Kapitalizmi ekolojik tahribatın kaynağı olarak gören bu yaklaşım, teknolojinin faydalı yönlerini sistematik bir biçimde göz ardı etmektedir.⁵ *Sanera & Shaw* da (1999, s. 39-45) çevre çalışmalarında bilimsel yönteme yeterince uyulmadığını, korelasyonun nedensellik olarak sunulduğunu ve bilgisayar simülasyonlarının mutlak sonuç üretmediğini hatırlatmaktadır.

Liberal çevreciler, sol eğilimli dogmatik yaklaşımların çözümü devlette aradığını fakat devlet kontrolündeki ekonomilerde de ciddi çevre sorunlarının ortaya çıktığını vurgularlar. Bu nedenle çevre sorunlarının özel mülkiyetten değil onun yokluğundan kaynaklandığını, devlet müdahalesinin ise sorunları büyüttüğünü iddia ederler. Öte yandan ilkel yaşama dönüşün romantize edilmesinin gerçekçilikten uzak olduğunu belirten liberaller, doğaya kutsallık atfetmenin insan medeniyetine zarar vereceğini ileri sürerler (Sanera & Shaw, 1999, s. 39-45). Ayrıca liberaller, sol eğilimli politikaların maliyetinin çoğu zaman göz ardı edildiğine, bu maliyetlerin hem ekonomik hem de çevresel sonuçlar doğurabildiğine dikkat çekmektedirler (Hill, 1992, s. 325-333). Dahası *Goklany*'e göre (2001, s. 1-11) çevresel meselelerde yalnızca 'ihtiyat ilkesi'ne⁶ yaslanmak özgürlükleri kısıtlayıcı sonuçlar doğurabileceğinden,

⁵ *Hamowy*'nin bu eleştirisinden yola çıkarak sol eğilimli düşünürlerin mutlak bir teknoloji karşıtı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim ekoanarşist *M. Bookchin* (1996, s. 41), teknolojinin yıkıcılığına teslim etmekle beraber onun çevreyi iyileştirici potansiyeline de vurgu yapmaktadır. Sözgelimi Neolitik Devrim bir yandan insan-çevre ilişkisine ahenk getirirken öte yandan insanlığa tarımsal beceriler, hayvancılık, dokumacılık, çömlekçilik ve tekerlek gibi yenilikler de kazandıran teknolojik bir devrim olmuştur. Dolayısıyla *Bookchin* teknolojinin tahripkâr ve iyileştirici yönlerinin ayrıştırılmasını; teknolojinin ekolojik bir perspektiften yeniden tasarlanmasını teklif etmektedir.

⁶ Çevre hukukunun en temel ilkelerinden biri olarak kabul edilen 'ihtiyat ilkesi', insan sağlığı ve çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratma potansiyeli bulunan insan faaliyetlerine karşı, bu etkilere ilişkin bilimsel bir kesinlik henüz sağlanamamış olsa dahi, yasaklama da dâhil olmak üzere birtakım tedbirlerin alınmasını ifade etmektedir.

kamu sağlığı, aciliyet, kesinlik, beklenti-değer, adaptasyon ve geri döndürülemezlik kriterlerinin birlikte dikkate alındığı hiyerarşik bir değerlendirme yapmak elzemdir.

Sonuç olarak liberal çevreciler, ekolojik krizle mücadelede akılcı ve geleceğe dönük bir yaklaşımın zorunlu olduğunu savunmakta; sosyalist ve anarşist eğilimli çevrecileri iktisadi açıdan daha gerçekçi ve insan doğası hakkında daha iyimser olmaya davet etmektedir (Kırlı, 2015, s. 103-104). Bu çerçevede liberalizmin çevre konusunda benimsediği ahlâki duruşun ele alınması, çözüm önerilerini anlamak bakımından önem arz etmektedir.

Liberal Ahlâk Anlayışı ve Çevrecilik

Liberalizme göre ahlâk bireysel temellidir; iyiliği ve kötülüğü anlamlı kılan şey bireyin özgürce sorumluluk üstlenmesidir. Bu nedenle devlet, bireyi belirli erdemlere zorlayan ve onun yaşam tercihlerine müdahale eden değil, düzeni sağlayan ve bireylerin birbirlerine zarar vermesini önleyen bir araç olarak görülmektedir (Hayek, 2004, s. 262; Sagoff, 1995, s. 165).

Liberal adalet teorileri insanı çıkarlarını takip eden rasyonel birey olarak tanımlar. Değer ise kişisel tercihlerden türeyen öznel fayda anlamına gelir (Vincent, 1998, s. 450-451). Bu, kamusal değerlerin bireysel tercihlere üstün tutulmasını reddeden bir yaklaşımı beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla toplumsal kimliği ve ortak hedefleri vurgulayan çevreci ideolojiler ile liberalizm arasında bir gerilim olduğunu düşünmek mümkündür (Sagoff, 1995, s. 165-166). Ne var ki her iki tarafın da tekil bir ahlâk anlayışına sahip olmadığını belirtmek gerekir.

Liberalizmin bireyci ve insan merkezli karakteri, *Gauthier* ve *Rawls* gibi düşünürlerin doğaya araçsal bir değer atfetmesinde kendini göstermektedir. Bunun aksine, örneğin radikal bir tutum benimseyen derin ekolojik hareket, insanı ayrıcalıklı görmeyen, benliği karşılıklı ilişkiler içinde tanımlayan ve değeri doğada içkin kabul eden bir yaklaşımdır. Gelgelelim çevreci hareket yekpare bir yapı arz etmediğinden, daha ılımlı insan-merkezci çevreci yaklaşımların liberal bireycilikle bağdaşması mümkündür (Vincent, 1998, s. 450-453).

Liberal ve çevreci ahlâkın ayrıştığı diğer bir nokta da hak anlayışıdır. Liberaller hakları negatif bağlamda ele alırlar; dolayısıyla haklar insanlara pozitif bir yükümlülük getirmemeli, kimseyi belirli bir doğrultuda eyleme geç-

meye zorlamamalıdır. Buna karşın çevreciler arasında hak kavramının pozitif anlamda kullanımı yaygındır ve bu durum devleti belirli eylemlere zorlamanın aracı hâline gelebilmektedir (Hamowy, 2003, s. 122-126).

Sagoff'a göre (1995, s. 166-184) çevre korumacılığın ahlâk temelli (*Leopold*) ve ekonomi temelli (*Pinchot*) iki ana biçimi vardır. İlki doğaya içkin bir değer atfederken, ikincisi çevrenin korunmasını insan refahı için araçsal görmektedir. Bu fark, çevreciliğin siyasi yelpazedeki konumunu da belirleyen bir husustur: Ahlâk temelli çevrecilik daha komüniteryan bir çizgiye, ekonomi temelli olan ise klasik liberalizme yakın durmaktadır. Liberal ahlâk ile çevreci ahlâkın uyumu tartışılırken tarafsızlık ilkesi son derece belirleyicidir. Liberal tarafsızlık, devletin farklı iyi hayat anlayışları arasında ayırım yapmamasını ifade etmekte; bireyin ahlâki değerlere sahip olmasını engellememektedir. Bu nedenle çevrecilerin estetik veya ahlâki yargılardan beslenen talepleri, başkalarının özgürlüğüne müdahale etmediği sürece liberalizmle çatışmaz. Hatta çevre yasaları bireysel özgürlükleri değil şirketler ve kamu mallarıyla ilgili düzenlemeleri hedef aldığı anda liberal ilkeleri ihlâl etmiş olmamaktadır (Coglianese, 2002, s. 207-217). Üstelik liberal rejimlerde çevreciliğin özgürce ifade edilebilmesi, hayvan refahı gibi konuların müzakere edilerek politika hâline gelebilmesini de mümkün kılmaktadır (Wissenburg, 2006, s. 26-29). Bu durum, liberalizmin insan merkezci olmasına rağmen çevreci politikaların gelişmesine engel olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Rawls ve *Dworkin*'in adalet teorileri de liberaller için çevre politikaları bağlamında bir temel sağlayabilir. Temiz havanın adil dağıtımı ve olumsuz dışsallıkların vergi ve düzenlemelerle kontrolü bu çerçevede meşrudur. Gelecek nesillerin refahını korumaya yönelik 'kısıtlama ilkesi' de *Rawls*'ın teorisiyle uyumlu görünmekle birlikte, doğal ve yapay sermayenin yok edilmemesi veya telafi edilmesi konusunda hassas olunması gerekmektedir (Wissenburg, 1999, s. 190-196).

Sonuç olarak liberal toplumun çoğulcu yapısı çevreciliğin gelişmesine elverişlidir. Yerel aktörlerin ve devlet dışı kurumların çevre yönetimine katıldığı yönetim modellerinin kaynak kullanımını verimli hâle getirmesi mümkündür. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, çevreci politikaların, çoğunluğun desteğini sağlamış olsalar dahi, azınlığın temel özgürlüklerini aşındırmasına izin verilmemesidir (Kırlı, 2015, s. 93-95). Devletin bu süreçteki rolü ise sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

Serbest Piyasa Çevreciliği ve Ekolojik Krize Dair Çözüm Önerileri

Ekolojik krize şüpheli/iyimser bir perspektiften bakan ve insan merkezli bir yaklaşım benimseyen liberal çevreciler, çevre sorunlarına iktisadi bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Buna göre sorunun tanımı, kaynağı ve çözüm yolları liberalizme göre iktisadi bir hesaplama yoluyla tespit edilmelidir (Şahin, 2007, s. 226-227). Kapitalizmin uzun vadede çevre sorunlarının tamamına çözüm üretebileceği iddiasında olan liberal görüş, *serbest piyasa çevreciliği* olarak adlandırılmaktadır. Klasik liberalizme yakın bir çizgide duran bu liberal anlayışa göre mülkiyet üç temel haktan biridir, çevre sorunlarının baş sorumlusu olan devletin bu soruna çözüm bulması mümkün değildir ve iktisadi önlemler çevre sorunlarının çözümünü mümkün kılacaktır (Şahin, 2003, s. 115-116). Buradan hareketle serbest piyasa çevrecileri tarafından öne sürülen ekolojik krizle mücadele yöntemlerini üç kategori altında ele almak mümkündür. Bunlar; (i) özel mülkiyetin yaygınlaştırılması, (ii) devletin piyasa üzerindeki müdahalesinin azaltılması ve (iii) ekolojik modernleşmedir.

Ortak Malların Trajedisi ve Özel Mülkiyetin Yaygınlaştırılması

Serbest piyasa çevreciliği, özel mülkiyetin yaygınlaştırılmasının çevre sorunlarına nasıl çare üretebileceğini *Hardin*'in ortak malların trajedisi teorisi üzerinden açıklar. *Hardin*'e göre herkes doğal kaynaklardan mümkün olduğunca çok faydalanmayı amaçlamaktadır. Ortak mal niteliğindeki bu küresel kaynakların sınırlılığı, rekabet halindeki insanların bu kaynakları ölçsüz bir şekilde kullanmasına ve hızlıca tüketmesine neden olmaktadır. Küresel kaynakların ortak mal olma niteliği, bunların maliyetinin çok düşük, getirisinin ise bireysel olmasını sağlamaktadır. Başkalarının bu kaynakları ölçsüzce kullanmaya devam edeceğinin bilincinde olan çoğu insan kaynak kullanımında ölçülü olma gereği duymamaktadır. *Hardin*'in önerisi, karşılıklı uzlaşmaya dayalı bir zorlama mekanizmasının kurulmasıdır. Ancak liberal bakış açısına göre bu sorunlar küresel mallar için özel mülkiyetin tesis edilmesi aracılığıyla da çözüme kavuşturulabilir (Şahin, 2005, s. 41-44). Bunun nedeni ortak mal statüsünde olan kaynakları özensizce ve sorumsuzca kullanmaya meyilli olan insanların kendi mülkiyetindeki kaynakları idareli bir şekilde kullanması ve onları mümkün olduğunca korumasıdır. Serbest piyasa çevreciliği buradan yola çıkarak çevrenin korunabilmesi için ortak mal niteliğindeki doğal kaynakların özelleştirilmesinin faydalı olacağını öne sürmektedir (Sanera & Shaw, 1999, s. 51-52). Zira özel mülkiyet, sanal bir mülkiyet türü

olan kamusal mülkiyetin yerini aldığı malik ile mülk arasında bir bağ tesis edilmiş olacaktır. İnsanlar kendi mülkiyetinde olan varlıkları devletten çok daha iyi bir şekilde koruyacak ve şahsi çıkarları için bu kaynakları verimli bir biçimde kullanacaktır. Dahası hukukun üstünlüğünün sağlandığı liberal bir siyasi ortamda mülkiyet haklarının ihlali durumunda kişinin kendi hakkını savunabilmesi de mümkün olacaktır (Şahin, 2007, s. 226).

Bu noktada serbest piyasa çevreciliğinin klasik liberalizme daha yakın bir çizgiye sahip olduğu belirtilmelidir. Zira sosyal liberallere göre bölünmez ve dağıtım maliyeti sıfır olan kamusal mallar kamusal mal olarak kalmaya devam etmelidir. Temel ihtiyaç kategorisinde olan bu kaynakların aşırı kullanımından ve kirletilmesinden ortaya çıkacak zarar da devlet tarafından giderilmelidir. Serbest piyasa çevrecileri, sosyal liberallerin bu görüşünü ortak malların fiyatlandırılmasının zorluğunu ve bu malların sınırsızmışçasına kullanımının yol açtığı maliyetin büyüklüğünü göz ardı etmesi nedeniyle eleştirmektedir. Serbest piyasa çevrecilerine göre insanın çevreye verdiği zararın maliyetini toplumun bütün üyelerine yüklemek adil bir tavır olmaktan uzaktır (Kırlı, 2015, s. 83-88).

Liberal mülkiyet anlayışının kökenlerine bakıldığında özel mülkiyet sahibi olmanın birtakım şartlara bağlandığı görülmektedir. *Locke*'a göre kişi yalnızca emek harcadığı şey üzerinde mülk sahibi olabilir. Hiç kimse kullanabileceğinden fazlasını mülk edinmemeli ve mülk edinirken başkalarını temel ihtiyaçlardan mahrum bırakmamalıdır. Malik ile mülk arasında böyle doğrudan bir ilişkinin kurulması doğal kaynakların verimli kullanımını sağlayacak ve mülk sahibini aşan faydalar ortaya çıkacaktır (Kırlı, 2015, s. 88-89). Mülk sahibinin kendi mülkünü kullanırken birtakım sınırlamalara tabi olacağı da belirtilmelidir. Kişi kendi mülkünü istediği şekilde kullanabilir, ancak bunu yaparken başkalarının mülkiyetine zarar vermesi meşru değildir. Özgürlüğün sorumluluk da içerdiğini belirten *Hayek* (2011, s. 133), bu bağlamda bireylerin, eylemlerinin sonuçlarına katlanmak zorunda olduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle malik, mülkünü kullanarak hizmet üretirken bir fayda ortaya koymakla ve üretim esnasında başkalarına verdiği zararı tazmin etmekle yükümlüdür. Bu yükümlülük dikkate alınmadığı takdirde devletin müdahalesi meşru hâle gelecektir. *Rothbard* (1982, s. 87-97) ise hava kirliliğine neden olmak gibi davranışların doğrudan mülkiyet ve hatta yaşam hakkına yönelik bir saldırı olarak kabul edilebileceğini öne sürmüştür. Bunun içinse hava kirliliği gibi dışsallıkların tanımını ve nasıl ölçülebileceğini belirleyen iyi hukuki düzenlemelere ihtiyaç vardır. *Rothbard* böyle bir dışsallık oluştu-

ğunda kanıt yükünün zarar gördüğünü iddia eden kişide olduğunu öne sürmekte, gerektiği takdirde mağdurların, haklarını ihlal edenlere karşı toplu dava dahi açabilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Bu bağlamda özel mülkiyet kurumu, bireysel mülk başkalarının suistimaline ve bunun yaratacağı değer kaybına karşı sıkı koruma altına almaktadır. Dolayısıyla özel mülkiyet, kaynakların gelecek kaygısıyla daha rasyonel kullanımını ve geliştirilmesini açıkça teşvik etmektedir. Buna mukabil tarihî tecrübeler, kamusal mal niteliği taşıyan alanların ekolojik yıkımla karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Sözgelimi İngiltere'nin, sömürgesi Hindistan'da ormanları devlet kontrolüne tabi kılmasının ardından, girişin fiilen serbest hâle geldiği bu alanlarda tür çeşitliliğinin hızla kaybolduğu gözlemlenmiştir. Oysa bu uygulamadan önceki yüzlerce yıl boyunca yoğun bir nüfusun kullanımına rağmen bu biyolojik çeşitlilik muhafaza edilebilmiştir. Zira buralardaki yerel idare birimleri, vergi ve bölgesel tahditler gibi araçların etkin olarak kullanıldığı orman idare yöntemleriyle bunu başarmışlardır. Bu itibarla yerel toplulukların kendilerine ait değerleri kamusal denetimden daha etkin biçimde muhafaza etmeleri pekâlâ mümkündür (Bıçkı, 2001, s. 38-39)

Nesli tükenmekte olan hayvanların yaşadıkları yerlerin yakınlarında yaşayan insanların özel mülk haline getirilmesi de bu türlerin devamlılığını sağlayacak bir yöntemdir. Bu insanlar bahsi geçen hayvanların korunmasından ve çoğalmasından kâr elde ettikleri müddetçe onlara sahip çıkacak ve bu konuda devletten çok daha başarılı olacaklardır (Sanera & Shaw, 1999, s. 136). Sözgelimi geçmişte filleri kaçak avcılara karşı devlet koruması altına alan Kenya'da uygulamanın ilk on yılı itibarıyla fil sayısı %71 oranında azalırken, fil dişi ticaretini serbest bırakan fakat fillerin bulunduğu alanları yerel halkın özel mülk hâline getiren Zimbabwe'de bu hayvanların sayısı %43 civarında artış göstermiştir (Bıçkı, 2001, s. 39).

Serbest piyasa çevrecileri, ormanların dahi özel mülkiyete konu edilebileceğini ve bunun beklenenin aksine ormanların korunmasına ve geliştirilmesine katkı sağlayacağını iddia etmektedir. Zira devletin kamusal alan niteliğindeki ormanları korumak ve geliştirmek konusunda başarılı olmadığı bir gerçektir. Ormanların özelleştirilmesi durumunda ise ormanın işletmesinden sorumlu olan mülk sahipleri ellerindeki kaynağın korunmasından çıkar elde edecektir. Ormanın mülkiyetine sahip olan kişinin açgözlülükle bütün ormanı keresteye çevireceğine yönelik korkular yersizdir. Zira talep edilenden fazla kereste üretmek mülk sahibinin zararına olacaktır. Kesilen ağaçların yerine yenisini dikmemek de benzer bir şekilde yapılan yatırımın uzun vadeli olmamasına yol açacaktır. Nitekim Amerika'daki uygulamalar özelleştirilen

ormanların zaman içinde büyüyüp geliştiğini göstermektedir. Tarım sektöründeki gelişmelerin ormanları tarım arazisi haline getirmeyi gereksiz kıldığı ve ormanları işleten mülk sahiplerinin orman yangınlarına karşı önlem almakta daha başarılı olduğu da dile getirilmesi gereken gerçeklerdendir (Sañnera & Shaw, 1999, s. 85-97).

Bunların yanı sıra serbest piyasa çevreciliğı, kullanım hakkı ve buna benzer imtiyazlar yoluyla, müşterek kullanım fikrinin terk edilmesini salık vermektedir. *Sahibi olmayan, herkese aittir* düşüncesinden yola çıkan bu yaklaşıma göre, ortak kullanım alanlarından yararlanma hakkının lisans ve ruhsat gibi uygulamalar aracılığıyla sınırlı sayıda kişiye verilmesi çevre sorunlarının çözümüne katkıda bulunacaktır. İlgili lisansları vermekle sorumlu olan kurumlar kendi çıkarları için aşırı tüketicimin önüne geçecek kurallar koyacak ve kendi korumaları altındaki canlı varlıkların devamlılığı için yatırım yapacaktır. Sözelimi İngiltere’de bir nehir yahut gölde balık avlama hakkı, ticaret konusu olabilen özel bir mülkiyet hakkıdır. Bu rejim İngiltere’de sadece aşırı avlanma problemini çözmekle kalmamış, nehirlerin son derece temiz kalmasını da mümkün kılmıştır. İngiltere’de avlanma hakkını haiz bireyler kendi avlanma alanlarını kirletenlere karşı dava açmakta ve genellikle bu davaları kazanmaktadır (Bıçkı, 2001, s. 39).

Özel mülkiyetin yaygınlaştırılması serbest piyasa sisteminin olması gerektiğı şekilde işlemesi için son derece gereklidir. Liberal doktrine göre serbest piyasa ekonomisinde piyasa fiyatları, kendi çıkarı peşinde koşan bireylerin eylemleri ile toplumsal refahı bütünleştiren bir nitelik arz eder. Bu itibarla serbest bir girişimcinin yalnızca kendi menfaati için gerçekleştirdiğı eylemler, girişimcinin niyetinden bağımsız olarak, toplumun iktisadi refahına da olumlu etkilerde bulunur (Bıçkı, 2001: 38). Her insanın eylemde bulunmaya teşvik edildiğı, ancak aynı zamanda eylemlerinden sorumlu tutulduğu bir iktisadi düzen tahayyül eden liberaller, bu anlayışı çevre ile ilgili meselelerde de benimsemektedir. Serbest piyasa çevrecilerine göre insanın eylemlerinden sorumlu tutulması çevre ile ilgili sorunların çözümü için zaruridir. Zira insanın iktisadi eylemleri kaçınılmaz bir şekilde doğaya belirli ölçüde zarar vermektedir. Doğaya zarar vermenin bedeli bu müdahalenin sonunda elde edilecek getiriden düşük olduğu müddetçe insan doğaya zarar vermeye devam edecektir. Aksine, insan doğayı olumlu manada dönüştürmekten fayda elde ettiğı durumda da dönüştürücü faaliyetlerini doğaya verilen zararı azaltmak veya doğal varlıkları geliştirmek için kullanacaktır (Şahin, 2005,

s. 18-19). Devletin çevreye ilişkin meselelerde insan faaliyetlerine ve dolayısıyla piyasaya ne kadar müdahale edebileceği hususu ise önemli tartışma konularından birini teşkil etmektedir.

Devlet Müdahalesinin Azaltılması

İnsanın doğaya zarar vermesini önlemek üzere devletin müdahaleci bir tavır takınması gerektiğini öne süren sol görüşün aksine, serbest piyasa çevrecileri asıl çarenin devlet müdahalesinin azaltılması olduğunu öne sürmektedir. Bunun birincil nedeni, devletin çevre sorunlarına getirmeye çalıştığı çözümlerin, sorunların kökenini ve kullanılan yöntemin muhtemel sonuçlarını yeterince araştırmadan üretiliyor olmasıdır. Çareyi vergileri artırmakta veya belirli yasaklar koymakta bulan devletler, bazı çevre sorunlarını çözerken ortaya yeni sorunlar çıkmaktadır (Şahin, 2017, s. 221-223). Üstelik bu politikalar kimi zaman bireysel mülkiyete karşı güç kullanımını ve mülkiyet hakkının ihlal edilmesini beraberinde getirebilmektedir. Ne var ki serbest piyasa çevrecilerine göre bu türden çevresel politikalar özgür bir toplumun (Hamowy, 2003, s. 121) değerlerine açıkça aykırılık teşkil etmektedir.

Serbest piyasa çevreciliğine göre devletin doğayı korumak adına yanlış müdahaleci politikalar benimsemesi, pek çok ciddi çevre sorununun asıl kaynağıdır. Örneğin ormanların hızla yok edildiği bir gerçektir. Bunun en hızlı gerçekleştiği ülkeler ise tarım ve hayvancılık için gereken arazinin ancak orman açmak yoluyla elde edilebildiği ve bunun bir bedelinin olmadığı ülkelerdir. Ticari ağaç kesimi için vergi indirimlerinin yapıldığı ülkelerde gereğinden fazla ağaç kesildiği görülmektedir. Üstelik bunun gibi hatalı politikaların uygulandığı ülkelere insanlar ormanları geliştirmekten bir kâr da elde etmemektedir. Benzer bir durum su krizi için de geçerlidir. Suyun, devlet hizmetlerinin bir sonucu olarak gereğinden çok daha ucuza elde edilebilen bir kaynak oluşu bol miktarda su israfına yol açmaktadır (Sanera & Shaw, 1999, s. 99-132, 185). Üstelik devletler doğayı korumak için geliştirdikleri politikalar aracılığıyla, korumak istedikleri varlıklara büyük zararlar da verebilmektedir. Mesela geri dönüşüm işiyle uğraşan tesislerin kapasitesinin sınırlı olduğu ve geri dönüşümün bazen normal üretimden daha masraflı olabileceği gerçekleri göz ardı edilmektedir. Bu, aşırı geri dönüşümün çevre için faydalı değil, aksine zararlı olabileceğini göstermektedir. Geri dönüşüm için konulan teşvikler ihtiyacın ötesinde geri dönüşüm yapılmasına ve geri dönüştürülebilir atıkların yeterince verimli kullanılamamasına neden olmaktadır (Sanera & Shaw, 1999, s. 209-219).

Oysa piyasa üzerindeki devlet müdahalesini azaltmak çoğu çevre sorununun kendiliğinden çözülmesini sağlayacaktır. Örneğin devletin nüfusu kontrol etmeye çalışmak yerine ekonomik gelişimi sağlayacak yatırımlar yapması durumunda nüfus kendiliğinden azalacaktır. Katı atıkların toplanması, tarım topraklarının kullanımı, ulaşım hizmetlerinin sunumu, imar arazilerinin denetimi ve benzeri alanlar serbest piyasaya bırakıldığı takdirde özel şirketler bunları devletten çok daha verimli bir şekilde kontrol edebilecektir. Devlet tarafından bedelsiz yahut cüzi fiyatlarla sunulan hizmetlerin özel şirketler tarafından pazarlanır hale gelmesi israfı azaltacak ve bu yolla bazı çevresel sorunların önüne geçilebilecektir. Çevreyle ilgili duyarlılıklar, kazancını artırmayı hedefleyen şirketlerin bu konuda kendi eylemlerini kontrol altına almasını gerektirecektir. Gerçekten de serbest piyasanın geliştiği ülkelerde çevreye duyarlılık yüksekken devlet müdahalesinin yoğun olduğu ülkelerde durumun tam aksi oluşu bu iddiaların ispatı niteliğindedir (Şahin, 2007, s. 227-232).

Serbest piyasanın bu alanlarda başarı elde etmesi, üreticilerin ve tüketicilerin kaynakların kıtlığının farkına varmasından kaynaklanacaktır. Serbest piyasa mekanizması kaynakların aşırı kullanım sonucunda tükenmesinin de önüne geçecektir. Zira serbest piyasa rejiminde herhangi bir kaynağın kıtlığı o kaynağın fiyatını artırmakta, bu ise alternatif kaynak arayışına yol açmaktadır. Mesela 19. yüzyılın ortalarında aydınlatmanın en önemli kaynağı olarak kullanılan balina yağının kıtlığı fiyatları yükseltmiş, bu durum alternatif bir kaynak olan petrol üretimini teşvik ederek balina yağı krizini sonlandırmıştır (Bıçk, 2001, s. 39). Benzer bir durum tükenen tatlı su kaynakları için de söz konusu olabilir. Esasen devletin su kaynaklarını gereğinden ucuza sunması nedeniyle ortaya çıkan bu sorun karşısında herkesin kullandığı su miktarınca ödeme yaptığı bir sistem daha ölçülü bir kullanım sağlayacaktır. Böylece tarımda suyun daha verimli kullanılmasını sağlayan tekniklerin yaygınlaşması ve kentlere su sağlamanın daha etkili yollarının bulunması mümkün olacaktır (Sanera & Shaw, 1999, s. 185-197).

Öte yandan devletin hem serbest piyasaya aykırı olmayan hem de doğanın korunmasını sağlayan politikalar geliştirmesi de mümkündür. Doğa için borç trampası buna verilebilecek önemli bir örnektir. Bu politika borçlu ülkelerin borcunu devlet tahvilleri aracılığıyla satmasını ve buradan elde edilen geliri çevreyi geliştirmek için harcamasını mümkün kılmaktadır (Sanera & Shaw, 1999, s. 99-111). Buradan elde edilen gelirler genellikle yerel çevre kuruluşları tarafından yönetilen koruma fonlarına aktarılmaktadır. Bu fonlar bilhassa ormanlar gibi zengin biyoçeşitliliğe sahip alanların korunması için

kullanılmaktadır. Bu ise korunacak doğal alanın yönetimine dair planlar oluşturmak, yönetime yardımcı olacak personeli yetiştirmek, altyapı ve donanımın bütçesini sağlamak, insanlara çevre eğitimi vermek, izinsiz ağaç kesimi ve avcılık gibi faaliyetlerle mücadele etmek gibi yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Bu fonların gelirlerinin artırılmasını sağlayan serbest ticaret antlaşmaları, koruma faaliyetlerinin standartlarının artırılmasını sağlamakta ve uluslararası iş birliğini geliştirmektedir (Deacon & Murphy, 1993, s. 69-90).

Özel şirketlerin doğaya yatırım yapması da benzer uygulamalar aracılığıyla sağlanabilmektedir. Örneğin yeşil yatırımcı şirketlerden biri olan *Canopy Capital*, 2008 yılında, tropikal ormanların sunduğu hizmetlerin küresel pazarda mali değer kazanması beklentisiyle Iwokrama'daki 370 bin hektarlık ormanın korunması amacıyla Guyana hükümetine ödeme yapmayı kabul etmiştir. Bu girişim, ormanların karbon depolama, yağmur getirme ve vahşi yaşam alanı barındırma gibi tabii işlevlerine dair haklardan pay elde etme beklentisiyle yapılmıştır (Hulme, 2016, s. 268).

Liberaller arasında tartışmalı bir husus olan vergi de serbest piyasa mekanizmasına entegre edilebilecek, kullanışlı bir araçtır. 'Kirliten öder' prensibine dayanan kirlilik vergileri bunun en önemli örneğidir. *Beckerman*'a göre (1990: 9-10, 47) çevre kirliliğine karşı geleneksel komuta ve kontrol yöntemlerine dayanan doğrudan düzenlemeler yerine birtakım fiyatlandırma mekanizmalarına başvurmak çok daha etkili olacaktır. Çevreyi kirletenlerin, neden oldukları kirliliğin sosyal maliyetine denk bir kirlilik vergisi (ücreti) ödemek zorunda olmaları, insanların kendi eylemlerini kontrol altında tutmasını mümkün kılacaktır. Böyle bir ücret sistemi hem insanların kıt bir kaynak olan çevreyi istedikleri gibi kullanmalarına imkan tanıyacak hem de onları kullanımın maliyetini hesaba katmak durumunda bırakacaktır. Bu mekanizma, kullanıcıların maliyetleri düşürmek için kirliliği azaltmayı ve tasarruflu davranmayı tercih etmesini sağlayacaktır.

Bu noktada neoliberalizmin bir dalı ve Alman versiyonu olarak ordoliberalizmden de kısaca bahsetmek gerekmektedir. İktisadî rekabeti 'sosyal piyasa ekonomisi' bağlamında dizayn etmek üzere güçlü bir devlet öngören ordoliberalizm, bu yaklaşımı nedeniyle klasik liberalizme daha yakın olan serbest piyasa çevreciliğinden farklılık göstermektedir. Ordoliberalizm, doğayı da devletin siyasal-ekonomik müdahale alanlarından biri olarak tasarlayan kendine has bir politik ekoloji ortaya koymaktadır. Buna göre, bir yandan doğa herkesin yararlanabildiği ve denetimden yoksun bir müştereklik olarak varlığını sürdürmez. Nitekim ticarileştirilmemiş doğa, tıpkı mülkiyete konu olmayan ve sınırlar arasında gezinen hayvanlar örneğinde olduğu gibi, piyasa rekabeti ve

verimliliği önünde engel teşkil eder. Öte yandan ordoliberalizmin ‘optimum rekabet’ fikri, ekolojik tahribata karşı bir iddia da sunabilir. Zira doğal denge- nin tahrip edilmesi ve nihayetinde bunun sonuçlarıyla yüzleşilmesi, bu tarz eylemlerin basiretten ne denli yoksun olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Üstelik bu tahribatın ‘mükemmel rekabet’ koşullarında dahi kaygı verici olduğunu belirtmek gerekir. Sözelimi girişimciler kârlarını azamî düzeye çıkarmak için ormanları sınırsızca sömürüyorsa, kamu otoritelerinin bunu yasaklaması ve ormansızlaşmayı önlemesi gerekir. Piyasa ile doğa arasında makul bir denge sağlamanın yolu budur (Callison & Söding, 2024, s. 997, 1004).

Ordoliberalizmin devlet müdahalesine yönelik önerileri, liberal bir çevrecinin müdahaleden kaçınma ve tarafsızlık ilkelerine ne kadar uyum sağlayabileceği sorusunu sormamızı gerektirmektedir. Klasik liberalizme göre devlet farklı iyi yaşam anlayışları arasındaki tarafsız konumunu ancak zarar ilkesi devreye girdiğinde meşru bir şekilde terk edebilir. Ancak çevre ile ilgili meselelerde zarar ilkesinin hangi koşullarda devreye girebileceği tartışma konusudur. Bu nedenle klasik liberal çizgiye daha yakın duran çevrecilere göre en sağlıklı yaklaşım, devletin ekonomiye müdahalesini birbirine rakip bireylerin kaynak kullanımlarını uzlaştırma düzeyinde tutmasıdır (Şahin, 2005, s. 34-37). Ancak eğer devlet zarar ilkesine dayanarak çevre ile ilgili meselelere müdahale edebilecekse, bu durum da birtakım koşullara bağlanmalıdır. Böyle bir müdahalenin zarar ilkesine dayanılarak meşrulaştırılabilmesi için ilk koşul zararın veya zarar görme ihtimalinin gerçek olmasıdır. İkincisi ise bu zararın ancak devlet müdahalesi ile ortadan kaldırılabilecek olması ve bu müdahalenin daha büyük bir zarara yol açmamasıdır. Bu koşullardan yola çıkıldığında büyük çaplı politikaların meşrulaştırılması güç görünmektedir. Bunun nedeni, bahsi geçen çevre sorunlarının büyüklüğünün ve hatta gerçekliğinin belirsizliğidir. Ekolojik krize şüpheli bir perspektiften bakan serbest piyasa çevrecileri, zarar olarak nitelendirilen bazı çevresel sorunların birtakım faydalar sağladığının da göz ardı edilmemesi gerektiğini öne sürmüştür. Sözelimi havanın ortalama sıcaklığının artması ısınma maliyetlerinde azalmaya yol açmakta, bu ise hatırı sayılır bir mali tasarruf sağlamaktadır (Şahin, 2005, s. 53-55).

Öte yandan sol eğilimli çevreciler serbest piyasa mekanizmasının çevresel sorunlara çözüm üretebilecek biçimde kendi kendini dengeleyebileceğine şüpheyle yaklaşmaktadır. Bunun temel nedeni pek çok ekonomi için temel teşkil eden ve en başat sera gazı kaynağını oluşturan ulaşım ve enerji üretimi gibi faaliyetlerin fiyat esneklikleri düşük olduğundan dolayı piyasa mekanizma-

sına karşı duyarsız olmasıdır. Sözelimi petrol arzında yaşanan sıkıntıların fiyatları birkaç kat artırması dahi fosil yakıt tüketiminde ancak ihmal edilebilir ölçülerde bir azalma yaratmaktadır. Mesela ulaşımın %90'ının motorlu araçlarla gerçekleştirildiği ABD'de yakıt fiyatlarındaki artışın kullanıcılar için daha yüksek maliyet dışında bir anlamı yoktur; çünkü otomobil bağımlısı olan Amerikan toplumunun ulaşım için sahip olduğu seçenekler bir hayli sınırlıdır (Harrison & Mikler, 2014, s. 3-4). Buna karşılık serbest piyasa çevrecileri bunun kısa vadeli bir sorun olduğunu, uzun vadede uygun alternatiflerin yaratılmasıyla birlikte piyasanın kendi kendini dengeleyebileceğini öne sürmektedir.

Serbest piyasa çevreciliğinin ulus devlet sınırlarını aşan önerileri de bulunmaktadır. Bunun en önemli örneklerinden biri karbon ekonomisidir. Karbon ekonomisi ekolojik krizin en göz önündeki unsurlarından biri ve Stern Değerlendirmesi'nin ortaya koyduğu üzere iklim değişikliğinin *bugüne kadar görülmüş en kayda değer piyasa başarısızlığı* olan iklim değişikliğiyle mücadele için geliştirilmiş bir serbest piyasa sistemidir. Sistemin temelinde karbondioksit salımlarının ve buna ilişkin bilgilerin birer emtia olduğu görüşü bulunmaktadır. Bu itibarla pazarlanabilir karbon izinleri ve gönüllü karbon dengeleme pazarları teşkil edilmiş ve böylece iklim değişikliğinin yol açtığı dışsallığın piyasa ekonomisinde içselleştirilmesi sağlanmıştır (Hulme, 2016, s. 179).

Küresel bir karbon piyasası oluşturmak için atılmış en önemli adımlardan biri de Kyoto Protokolü'dür. Karbon salımlarının uluslararası ticarete konu edilmesine dayanan bu girişim 1980'li yıllarda ABD'de ortaya çıkan kükürt dioksit ticaret sistemi baz alınarak modellenmiştir. Buna göre karbon salımlarının azaltımına bir değer biçilmekte ve bunun ticareti yapılmaktadır. Bu bağlamda uygulama, bir yerde karbon salımlarının belgeli surette azaltılması karşılığında ödeme yapılmasını içermektedir. Gönüllü denkleştirmeler durumunda bu karbon *kredileri* genellikle resmi emisyon ticareti sistemlerinin dışındaki bireyler, kuruluşlar veya küçük şirketler tarafından satın alınmaktadır. Uluslararası emisyon ticaret sistemleri, ulus-devletlerin AB yahut BM gibi ulus-üstü birimlere yetki devretmelerini içermektedir. Böylece özel sektör girişimcileri iklim süreçlerinin fiilî aktörleri hâline gelirken, ulus-devletler yalnızca kuralları koyan ve uygulayan ikincil yöneticiler konumuna gelmektedir. Böylece iklim yönetişimi milli meclislerin komuta ve kontrol tedbirlerinden ziyade piyasadaki aktörler ve girişimciler marifetiyle gerçekleşmektedir (Hulme, 2016, s. 306).

Yukarıda sıralanan bütün bu çözümlere ek olarak ticari izinlerden de bahsetmek faydalı olacaktır. Ekolojik sorunları azaltacak yeni teknolojilerin ve üretim yöntemlerinin ticari izinler aracılığıyla teşvik edilmesine dayanan bu

yöntem, ekolojik krizle mücadelenin daha ucuz ve etkili yollarının bulunmasını sağlayabilecektir. Kâr maksimizasyonunu sağlamayı hedefleyen şirketler ticari izin gibi teşvikler sayesinde çevreyi korumanın ve geliştirmenin yollarını açan yatırımlar da yapmaya başlayacaktır (Kırlı, 2015, s. 102). Bu da bizi serbest piyasa çevreciliğinin ekolojik krizle mücadele için sunduğu üçüncü bir yol olan ekolojik modernleşme konusuna götürmektedir.

Ekolojik Modernleşme

Ekonomik kalkınmanın çevreyle ilgili belirli standartlara bağlı olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini öne süren ekolojik modernizasyon anlayışı, serbest piyasa çevreciliğinin ekolojik krize yönelik iyimser yaklaşımının bir ürünüdür. Bunun yeşil teknolojileri ve kriz yönetimini ön plana çıkaran sonuç odaklı bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür (Kırlı, 2015, s. 101). İlk olarak bu yaklaşıma göre serbest ticaret, rekabeti bir araç olarak kullanmak suretiyle daha ucuz ve kaliteli ürünlerin üretilmesini sağlayacak ve böylece yoksulluk gibi çevresel sorunlar ortadan kalkacaktır. İkincisi serbest piyasanın mümkün kılacağı iktisadi kalkınma çevresel standartların gelişmesini sağlayacaktır. Son olarak da yine serbest piyasanın bir ürünü olan yeni teknolojiler mevcut pek çok çevre sorununu bir sorun olmaktan çıkaracaktır (Şahin, 2007, s. 226-227). İnsanların refahı arttıkça doğaya ve çevreye daha çok yatırım yapma eğiliminde olduğunu öne süren ekolojik modernizasyon yaklaşımına göre toplum belirli bir zenginlik düzeyine ulaştıktan sonra çevreye daha çok önem vermeye başlamaktadır. Zengin ülkelerde insanların çevre kirliliğini ortadan kaldırmaya, ekosistemi koruyup geliştirmeye ve çevreye daha az zarar verecek ürünlere yatırım yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla iktisadi kalkınmayı çevreyi koruma niyetiyle sınırlandırmak, arzu edilenin tersi bir etki yaratacaktır (Turner, 2002, s. 129-132).

Sayısal veriler de uluslararası iktisadi kalkınmanın çevre için olumlu sonuçlar ürettiğini göstermektedir. Bu bağlamda belirli bir ülkede ekonomik faaliyet arttıkça çevre kirliliği artmaktadır. Ancak bu aynı zamanda gelirdeki bir artış da beraberinde getirmektedir. Gelir seviyesindeki artış ise daha temiz üretim yöntemlerine ve daha sıkı çevre politikalarına yol açmaktadır. Dolayısıyla iktisadi gelişim *Kuznets Eğrisi* adı verilen bir etkiye neden olarak çevre kirliliğinin önce artıp sonra azalmasını sağlamaktadır. Dış ticaretin nispeten daha serbest olduğu ülkelerde çevre kirliliğinin zararlı etkilerinin daha az görüldüğü de belirtilmelidir. Buradan hareketle iktisadi kalkınmanın tek başına yeterli olmadığını ve kalkınmanın serbest piyasa mekanizması aracılığıyla gerçekleştirilmesinin elzem olduğunu söylemek mümkündür (Antweiler et. al., 2001, s. 877-

908). Nitekim *Bernstam*'ın (1990, s. 333-373) yaptığı bir çalışmaya göre 1970-1990 yılları arasında serbest piyasa ekonomisine sahip olan ülkelerde gerçekleşen hızlı iktisadi kalkınmanın önce çevre sorunlarını artırdığı, sonrasında ise bu sorunların azalmaya başladığı görülmektedir. Buna karşılık, sosyalist ülkelerde ne iktisadi kalkınma aynı hızla gerçekleşebilmiş ne de çevre sorunlarıyla mücadele etmenin daha etkili yolları bulunabilmiştir. Aradaki farkın sebebi rekabete dayanan serbest piyasa mekanizmasının üreticilere maliyetlerini minimize etmek ve kaynakları daha verimli kullanmak için verdiği motivasyondur. Bu durum yeni üretim yöntemlerinin gelişmesini sağlayarak hem enerji kaynaklarının israf edilmesini önlemiş hem de çevreyi kirleten atık miktarını azaltmıştır. Buna karşılık merkezi planlamaya dayanan sosyalist ülkelerde şirketler gelir artırmak için maliyetlerini minimize etmek yerine girdilerini maksimize etme yoluna gitmiş, bu ise bir yandan israfa diğer yandan da giderek artan çevre sorunlarına neden olmuştur.

Çevrenin korunması ile ekonomik gelişme arasında bir denge kurmak amacıyla üretilmiş olan sürdürülebilir kalkınma kavramı, ekolojik modernizasyon yaklaşımının önemli enstrümanlarından biridir. Ekonomik ve ekolojik sürdürülebilirliği bir arada değerlendiren sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı; kaynakların tükenmesi, aşırı nüfus artışı, ekonomik faaliyetlerin biyosfer üzerindeki olumsuz etkileri ve benzeri durumları kontrol altına almayı hedeflemektedir (Kırlı, 2015, s. 99-100). Serbest piyasa ekonomisinde bunu başarmanın en başat yolu, malların ve hizmetlerin ekosistemler tarafından fiyatlandırılmasından geçmektedir. Eğer ekolojik kriz gerçekten de küçük farkat önemli bir piyasa başarısızlığının neticesiyse, bunun çözüm yolu doğru fiyatlandırma sistemleri kurmak yoluyla piyasayı iyileştirmekten geçmektedir (Hulme, 2016, s. 268).

Bu bağlamda ekolojik modernleşme yaklaşımının ekolojik krize yönelik reçetesi, sistemin sürdürülebilir yahut yeşil bir kapitalizm inşa ederek genişlemesini; diğer bir deyişle piyasa verimliliğinin doğaya tatbik edilmesini içermektedir. Daha yakından bakıldığında yeşil bir kapitalizmin; doğanın bir pazarlama aracı olarak kullanılması, karbon yakalama ve depolama vasıtasıyla temiz kömür teknolojisinin ilerletilmesi ve böylece sera gazlarını yakalayan altyapılar kurularak gazın yeraltına pompalanması, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi yoluyla yeni pazarların yaratılması, gıda tarımı yapılan arazilerin başka amaçlara tahsisini içeren biyoyakıtların gelişimi gibi unsurları da içerdiği görülmektedir. Aslına bakılırsa uluslararası iklim protokollerinde yer verilen karbon ticareti rejiminin dahi bu anlayışın bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür (Cock, 2011, s. 45).

Ekolojik modernleşmeye yönelik tenkitlerin hedefinde genel itibariyle sermayenin birikim mantığı yer almaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma, test edilebilir bir tanımı olmayan, salt büyümeye indirgenmiş kurgusal bir ifade olarak sadece mevcut kaynakların sürdürülebilirliğini ima etmekte; böylece çevresel krizin sebebini teşkil eden bu mantık, bizzat sorunun çözümü olarak sunulmaya çalışılmaktadır. Tedavüle girdiği 1992 Rio Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda büyük umutlar vaat eden sürdürülebilir kalkınma, 2002 Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'ne gelindiğinde içi büyük ölçüde boşaltılmış bir kavram haline gelmiş ve iktisadi kalkınmanın neredeyse her türlü ekolojik bedel pahasına sürdürülmesi için araçsallaştırılmıştır. Bu itibarla sürdürülebilir kalkınma söylemi, insani ihtiyaçlara eğilmesi bağlamında önceki çevrecilik türlerine göre bir ilerleme olarak görülmekle birlikte, ekolojik modernleşme aracılığıyla çevresel dışsallıkları piyasaya dâhil etmeye yönelik pragmatik, reformist ve teknik çabalarla karakterize edilmektedir (Cock, 2011, s. 47-48). Serbest piyasa çevrecileri ise bu eleştirilere karşılık olarak sürdürülebilir kalkınmadan daha iyi bir alternatifi henüz ortaya çıkmadığını, kalkınmayı yavaşlatmaya yönelik önerilerin hayli ütöpik olduğunu, dahası küresel iktisadî adalet bakımından da adil olmayan bu talebin yoksullukla mücadeleyi sekteye uğratacağını iddia etmektedirler.

Ekolojik modernizasyona ilişkin diğer bir önemli unsur teknolojik iyimserliktir. Ekolojik modernleşme yaklaşımı, teknolojik ilerlemenin ekolojik krizle mücadelenin en etkili yolu olduğunu öne sürmektedir. Buna göre, mevcut durumda çözülemez gibi görünen pek çok çevresel sorun, ortaya çıkan yeni teknolojiler sayesinde ciddi bir sorun olmaktan çıkacaktır. Ekolojik modernleşmenin savunucuları bu iddiayı teknolojik gelişmelerin şimdiden bazı çevresel sorunları çözmeye başladığını öne sürerek delillendirmektedir. Örneğin hava kirliliğinin kaynakları yeni teknolojiler geliştikçe ortadan kalkmaktadır. Ekonomik refah arttıkça insanlar temiz havaya daha çok yatırım yapacak, bu da ilgili teknolojilerin daha fazla gelişmesini sağlayacaktır. Çöplük yönetimi için geliştirilen teknolojilerin çöp toplamak için gereken alan miktarını küçültmesi ve geri dönüşüm teknolojilerinin genel olarak üretilen çöp oranını azaltması da verilebilecek önemli örnekler arasındadır (Sanera & Shaw, 1999, 138, 212-214). Delinen ozon tabakasının yeniden kapatılması için yapılanlar da teknolojinin çevre sorunlarıyla mücadelede ne kadar etkili bir araç olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Ekolojik modernleşme yaklaşımının içinde yer alan daha liberteryen gruplar, ekolojik krizle mücadelede kullanılabilecek teknolojik ilerlemenin serbest piyasa ekonomisinin doğal bir sonucu olarak sağlanabileceğini iddia

etmektedir. Sözelimi emisyon vergileri, düşük emisyonlu ileri teknolojilerin teşvik edilmesi veya emisyon haklarının alınıp satılmasını içeren piyasa sistemlerinin yaratılması gibi politikalar bu çözümlere örnektir. Bu yaklaşımda fiyatların bütün dışsallıkları içerecek şekilde doğru hâle getirilmesi merkezî bir rol oynamaktadır. Böylece emisyonlar piyasa mekanizmaları yoluyla etkin bir biçimde azaltılabilecek ve bunu gerçekleştirecek teknolojik ilerlemeler de kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte liberaller arasında devletin bu türden teknolojilerin geliştirilmesini ve kullanılmasını teşvik edebileceğini öne sürenler de bulunmaktadır. Devletin istikrarlı bir karbon fiyatı sağlaması ve iklim değişikliğini azaltmaya matuf araştırmalara fon aktarması bu bağlamda verilebilecek örneklerdir. Böylece üretim faaliyetlerinin çevresel bir dışsallığı olarak görülen sera gazı salımlarının piyasa enstürmanlarınca içselleştirilmesi öngörülmektedir. Bu çerçevede piyasa sinyallerinde yaratılacak değişikliklerin çevresel zararları ekonomik maliyetlere dönüştürmesi ve devletin çeşitli teşvikler aracılığıyla toplumu çevre dostu ürünleri tercih etmeye zorlaması mümkün olacaktır (Harrison & Mikler, 2014, s. 2-3).

Öte yandan sol yaklaşıma göre, uygun fiyat sinyalleri oluşturarak düşük karbonlu teknolojileri teşvik etmeye matuf bu tarz yöntemler siyaseten uygulanabilir olsa dahi başka faktörler tarafından etkisiz kılınabilmektedir. Sözelimi Japonya’da dizel yakıt, benzinden %50’ye yakın bir oranda daha ucuz olmasına rağmen bu ülkede dizel otomobiller neredeyse hiç rağbet görmemektedir. Kullanıcıların piyasa fiyat sinyallerine dayanmayan ‘irrasyonel’ tavırlarının ‘alışkanlıklar’ gibi muhtelif sebepleri olabilir ve toplumsal olarak inşa edilen bu tavırların zamanla kurumsallaşması pekâlâ mümkündür (Harrison & Mikler, 2014, s. 4). Buna karşılık bahsi geçen sorunların da kısa vadeli olduğu ve serbest piyasa mekanizmasının uzun vadede arzu edilen sonuçları üreteceği iddia edilebilir.

Sonuç

İlk bakışta birbirinden oldukça farklı ideolojik çerçeveler olarak görünen çevrecilik ve liberalizm, aslında kendi içlerinde oldukça farklı yönelimler barındırmaktadır. Bu nedenle çevreci bir bireyin liberal bir siyasal düzende görüşlerini dile getirmesi veya çevreci öğelerin liberalizme eklenmesi pekâlâ mümkündür. Serbest piyasa çevreciliği de söz konusu eklenme sonucunda ortaya çıkan özgün bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Serbest piyasa çevreciliği, liberalizmin temel ilkeleri olan serbest piyasa, negatif hak anlayışı ve hukukun üstünlüğü ile çevreciliğin değerleri arasında yer alan doğanın korunması, gelecek kuşakların refahının gözetilmesi ve ekolojik sürdürülebilirliği bir araya getirmektedir. Bu yaklaşım, ekolojik krizi abartılı bulan ve çözümün ekonomik büyüme ile teknolojik ilerlemede yattığını ileri süren iyimser ve insan merkezli bir tutum sergilemektedir. Dolayısıyla çevre sorunlarıyla mücadelede insan refahını kısıtlayan veya ekonomik gelişmeyi yavaşlatan politikalar bu anlayış tarafından kabul görmemektedir.

Bu çerçevede serbest piyasa çevreciliği, ekolojik krize karşı çözüm olarak özel mülkiyetin yaygınlaştırılmasını, devletin piyasa üzerindeki müdahalesinin azaltılmasını ve ekolojik modernleşmenin teşvik edilmesini önermektedir. Bununla birlikte söz konusu politikaların istenen etkiyi yaratabilmesi için dikkatli biçimde tasarlanması gerektiği açıktır. Aksi hâlde yanlış uygulanan özelleştirme politikaları doğal kaynakların tekelleşmesine veya kısa vadeli kâr hedefleri doğrultusunda tahrip edilmesine neden olabilecektir. Bu nedenle doğal varlıkların özelleştirilmesi doğrudan mülkiyet devri şeklinde değil, lisanslama sistemi üzerinden yürütülmeli; devlet, lisansların amacına uygun kullanımını denetleyici bir rol oynamalıdır. Bu durum liberalizmin katı biçimleriyle tam anlamıyla örtüşme de çevreci liberalizm açısından gerekli bir denge arayışı olarak görülmelidir.

Öte yandan bu yaklaşımın ulus-devlet sınırları içinde uygulanabilir olduğu, buna karşılık atmosfer, okyanuslar veya kutup bölgeleri gibi uluslararası ortak malların özelleştirilmesinin mevcut koşullarda mümkün olmadığı açıktır. Bu durum söz konusu alanların korunması ve yönetimi açısından uluslararası hukuk temelli yeni piyasa mekanizmalarının geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Serbest piyasa çevreciliğinin tartışmalı yönlerinden biri, negatif haklar lehine pozitif hakları reddetmesidir. Bu durum çevresel hakların kapsamını daraltmakta, ancak çevrenin korunmasına 'zarar ilkesi' temelinde liberal bir meşruiyet kazandırmaktadır. Zarar ilkesine göre bireylerin mülkiyet haklarından yararlanırken başkalarına doğrudan veya dolaylı bir zarar vermeleri mümkün değildir. Bu bağlamda çevreye verilen ölçülebilir zararların da bu kapsamda değerlendirilmesi, aksi durumlarda ise tazmin yükümlülüğünün yerine getirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak zarar ilkesinin bu biçimde yorumlanması çevreci politikaların liberal ilkeler çerçevesinde meşrulaştırılmasına olanak tanımaktadır. Her ne kadar bu yaklaşım bazı liberal düşünürler tarafından 'ilkenin esnetilmesi' olarak yorumlansa da çevreye verilen ölçülebilir zararların göz ardı edilmesi

mülkiyet ve yaşam hakkı ihlallerine yol açabilecektir. Bu itibarla liberal bir çevre politikasının sınırı zararın ölçülebilirliği olarak belirlenmelidir. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise devletin müdahaleden kaçınması, liberal prensiplerle daha fazla uyum gösterecektir.

Extended Abstract

Free Market Environmentalism as a Liberal Solution to Environmental Problems

The discourse on environmental issues is fundamentally shaped by ideological presuppositions, which determine how ecological crises are defined and addressed. In the field of political ecology, the dominant narrative has long been influenced by left-leaning ideologies, which identify the liberal-capitalist system as the primary driver of environmental degradation. According to this perspective, capitalism's inherent 'grow or die' imperative treats nature as an infinite resource for production and consumption, leading to the commodification of the environment and deep-seated ecological destruction. Consequently, traditional solutions often involve heavy bureaucratic intervention, centralized planning, and the restriction of market activities.

In contrast, this study explores Free Market Environmentalism (FME), a frequently neglected extension of liberal thought that seeks to reconcile individual self-interest with environmental preservation. FME posits that ecological problems do not stem from market mechanisms or private property but rather from their absence or inadequate implementation. By grounding environmental protection in liberal principles -such as private property rights, the rule of law, and spontaneous order- FME argues that market-oriented tools can provide more innovative, cost-effective, and efficient solutions than state-led command-and-control policies.

To understand the compatibility of liberalism and environmentalism, one must examine the foundational tenets of liberal thought. Liberalism emphasizes individualism, where the person is the ultimate judge of their values and decisions. Friedrich Hayek describes this as a 'spontaneous order', where social cooperation emerges without central coercion. Within this framework, rights are primarily conceived as negative rights, protecting individuals from external interference rather than imposing positive obligations on others.

Regarding environmental ethics, liberalism generally adopts a human-centric (anthropocentric) approach, assigning instrumental value to nature based on its utility for current and future generations. However, this does not preclude environmental protection. The 'harm principle' serves as a vital bridge; it stipulates that the state may intervene only when an individual's actions cause measurable harm to another's person or property. In the context of FME, pollution is reinterpreted as a violation of property rights or a negative externality that requires compensation or prevention.

A cornerstone of FME is the critique of 'common goods'. Drawing on Garrett Hardin's 'Tragedy of the Commons', FME argues that natural resources held in common are prone to overexploitation because the benefits of use are individual while the costs of degradation are shared. When a resource belongs to everyone, it effectively belongs to no one, leading to a lack of incentive for long-term conservation.

The liberal solution is the privatization of natural resources. FME asserts that private owners have a direct interest in maintaining the value of their property for the future. Historical and empirical evidence supports this claim. For instance, in Zimbabwe, where elephants were treated as local private assets through ivory trade and community management, their population increased by 43%, whereas in Kenya, where they were under strict state protection, the population plummeted by 71% due to poaching. Similarly, privatized forests in the United States or managed fishing rights in England demonstrate that private ownership leads to better stewardship and the prevention of resource depletion.

FME argues that excessive state intervention often exacerbates environmental problems through 'state failure'. Subsidies for fossil fuels, state-managed water systems that underprice resources leading to waste, and bureaucratic mismanagement of public lands are cited as examples of how government action can disrupt the efficient allocation of resources. FME proponents suggest that reducing state control allows price signals to reflect the true scarcity of resources. For example, when whale oil became scarce in the 19th century, rising prices incentivized the transition to petroleum, illustrating how markets drive resource substitution.

Key market-oriented policy tools proposed by FME include:

1. Tradable Pollution Permits: By assigning a market value to emissions, such as carbon credits, the 'carbon economy' internalizes environmental costs and encourages firms to find the cheapest ways to reduce pollution.

2. Green Taxes: Based on the 'polluter pays' principle, these taxes ensure that the social costs of pollution are reflected in production costs.

3. Debt-for-Nature Swaps: These mechanisms allow developing nations to reduce their debt in exchange for investments in local environmental conservation, often managed by non-governmental organizations.

FME is closely linked to the perspective of Ecological Modernization, which views economic development and ecological health as complementary. This approach rejects the 'limits to growth' narrative, suggesting instead that as societies become wealthier, they gain the resources and technological capacity to invest in a cleaner environment. This relationship is often visualized through the Environmental Kuznets Curve, which shows that pollution tends to increase during early industrialization but decreases once a certain level of income is reached.

Technological optimism is a vital component of this view. FME advocates believe that human innovation, spurred by competition and the profit motive, will

inevitably solve current ecological challenges. Technologies such as carbon capture, renewable energy, and advanced recycling are seen as the natural outcomes of a free-market system seeking efficiency.

The study also acknowledges significant critiques of FME. Left-leaning scholars argue that market mechanisms are too slow to address urgent crises like climate change and that certain sectors, like transportation, have low price elasticity, making them unresponsive to market signals. Furthermore, the privatization of 'global commons' such as the atmosphere or the high seas remains logistically and legally complex. Critics of sustainable development also argue that 'green capitalism' merely serves to sustain capital accumulation rather than addressing the root causes of the environmental crisis.

In conclusion, Free Market Environmentalism offers a robust, albeit controversial, alternative to state-centric ecological policies. By synthesizing liberal ethics with economic efficiency, it demonstrates that environmental protection can be achieved without sacrificing individual liberty or economic prosperity. The approach emphasizes that the most effective way to protect nature is to give it value within the market system through private property rights and to use the harm principle as a legal boundary for industrial activities. While challenges remain in managing international commons, FME provides a pragmatic framework for leveraging human ingenuity and market dynamics to ensure a sustainable future.

Kaynakça/References

- Antweiler, W., Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (2001). Is free trade good for the environment? *American Economic Review*, 91(4), 877–908.
- Beckerman, W. (1990). *Pricing for pollution*. The Institute of Economic Affairs.
- Bernstam, M. S. (1990). The wealth of nations and the environment. *Population and Development Review*, 16, 333–373.
- Bıçkı, D. (2001). Batı düşüncesi, liberal kapitalizm ve çevre. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 2, 33–42.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik bir topluma doğru* (A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Callison, W., & Söding, T. (2024). A climate fit for capitalism: Ordoliberalism's political ecology and German environmental politics. *Environmental Politics*, 33(6), 997–1018.
- Cock, J. (2011). 'Green capitalism' or environmental justice? A critique of the sustainability discourse. *Focus*, 63, 45–51.
- Coglianese, C. (2002). Çevre politikası için liberal tarafsızlığın ifade ettikleri. *Liberal Düşünce*, 7(27), 201–217.
- Davies, S. (2003). Çevre. *Liberal Düşünce*, 8(30–31), 143–146.
- Deacon, R. T., & Murphy, P. (1993). Swapping debts for nature: Direct international trade in environmental services. In T. L. Anderson (Ed.), *NAFTA and the environment* (pp. 69–90). Pacific Research Institute.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. University of Chicago Press.

- Fumento, M. (1993). *Science under siege: Balancing technology and the environment*. William Morrow.
- Giddens, A. (2013). *İklim değişikliği siyaseti* (E. Baltacı, Çev.). Phoenix.
- Goklany, I. M. (2001). *The precautionary principle: A critical appraisal of environmental risk assessment*. Cato Institute.
- Hamowy, R. (2003). Çevresel hareketin retoriği üzerine birtakım mülahazalar. *Liberal Düşünce*, 8(30–31), 121–136.
- Harrison, N. E., & Mikler, J. (2014). An introduction to climate innovation. In N. E. Harrison & J. Mikler (Eds.), *Climate innovation: Liberal capitalism and climate change* (pp. 1–18). Palgrave Macmillan.
- Hayek, F. A. v. (2004). *Kölelik yolu* (T. Feyzioğlu & Y. Arsan, Çev.). Liberte.
- Hayek, F. A. v. (2011). *The constitution of liberty*. University of Chicago Press.
- Hill, P. J. (1992). Environmental problems under socialism. *Cato Journal*, 12(2), 321–335.
- Holtug, N. (2002). The harm principle. *Ethical Theory and Moral Practice*, 5(4), 357–389.
- Hulme, M. (2016). *İklim değişikliği konusunda neden anlaşılmıyoruz?* (M. Özenç, Çev.). Alfa.
- İmga, O., & Olgun, H. (2017). Sunuş. In O. İmga & H. Olgun (Eds.), *Yeşil ve siyaset: Siyasal ekoloji üzerine yazılar* (pp. 13–16). Liberte.
- Jacques, P. J. (2016). *Environmental skepticism: Ecology, power and public life*. Routledge.
- Kırlı, Ö. (2015). Liberal ekoloji. In F. Kırşık & Ö. Sezer (Eds.), *Siyasal ekoloji* (pp. 73–107). Detay.
- Kovel, J. (2007). *The enemy of nature: The end of capitalism or the end of the world?* Zed Books.
- Matthews, F. (2024). The environmental counter-history of liberalism: A formidable challenge? *History of the Human Sciences*, 37(5), 99–122.
- Miller, D. (1999). Social justice and environmental goods. In A. Dobson (Ed.), *Fairness and futurity: Essays on environmental sustainability and social justice* (pp. 173–198). Oxford University Press.
- Norgaard, R. B. (2002). Optimists, pessimists, and science. *BioScience*, 52(3), 287–292.
- Rothbard, M. N. (1982). Law, property rights, and air pollution. *Cato Journal*, 2(1), 55–99.
- Sagoff, M. (1995). Can environmentalists be liberals? In R. Elliot (Ed.), *Environmental ethics* (pp. 165–188). Oxford University Press.
- Sanera, M., & Shaw, J. (1999). *Korkular değil gerçekler* (V. F. Savaş, Çev.). Liberte.
- Stenmark, M. (2017). *Environmental ethics and policymaking*. Routledge.
- Stump, N. F. (2021). *Remaking Appalachia: Ecosocialism, ecofeminism, and law*. West Virginia University Press.
- Şahin, Y. (2003). Kim olduğunu söyle nasıl bir çevreci olduğunu söyleyeyim. *Liberal Düşünce*, 8(30–31), 113–119.
- Şahin, Y. (2005). *Küresel ısınma fetişizmi*. Seçkin.
- Şahin, Y. (2017). Çevre sorunları ve liberalizm. In O. İmga & H. Olgun (Eds.), *Yeşil ve siyaset: Siyasal ekoloji üzerine yazılar* (pp. 219–236). Liberte.
- Turner, F. (2002). Make everybody rich. *The Independent Review*, 7(1), 129–136.
- Vincent, A. (1998). Liberalism and the environment. *Environmental Values*, 7, 443–459.
- Wissenburg, M. (1999). An extension of the Rawlsian savings principle to liberal theories of justice in general. In A. Dobson (Ed.), *Fairness and futurity: Essays on environmental sustainability and social justice* (pp. 173–198). Oxford University Press.

- Wissenburg, M. (2006). Liberalism. In A. Dobson & R. Eckersley (Eds.), *Political theory and the ecological challenge* (pp. 20–35). Cambridge University Press.
- Yayla, A. (2002). *Liberalizm. Liberte*.
- Zimmerman, M. E. (2000). A strategic direction for 21st century environmentalists: Free market environmentalism. *Strategies: Journal of Theory, Culture & Politics*, 13(1), 89–110.

Hakan Olgun

Ankara’da doğdu. Uludağ Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünü bitirdi. Doktorasını yine aynı alanda Gazi Üniversitesinde tamamladı. Doktora araştırmaları için 1 yıl süreyle Queen’s Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Okulunda misafir araştırmacı olarak bulundu. İstanbul Medeniyet Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. 2017 yılında Liberte Yayınlarından çıkan *Yeşil ve Siyaset* ile 2024 yılında İdealkent Yayınlarından çıkan *Cumhuriyetin 100. Yılında Yerel Yönetimler* başlıklı derlemelerin ortak editörlüğünü yapan yazarın 2022 yılında yine İdealkent tarafından basılan *Konut Politikası: Ülke Deneyimleri* adlı bir eseri bulunmaktadır.

*He was born in Ankara and graduated from the Department of Public Administration at Uludağ University. He completed his PhD in the same field at Gazi University. For his doctoral research, he spent one year as a visiting researcher at the Queen’s University School of Urban and Regional Planning. He is currently a faculty member at İstanbul Medeniyet University. Olgun is the co-editor of the edited volumes *Yeşil ve Siyaset* (Green and Politics), published by Liberte Publications in 2017, and *Cumhuriyetin 100. Yılında Yerel Yönetimler* (Local Governments on the 100th Anniversary of the Republic), published by İdealkent Publications in 2024. He is also the author of the work titled *Konut Politikası: Ülke Deneyimleri* (Housing Policy: Country Experiences), published by İdealkent in 2022.*

Muhammed Köse

2022 yılında İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden fakülte birinciliğiyle mezun oldu. 2023 yılında aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2025 yılında *Osmanlı’da Merkezîyetçilik ve Merkezîleşme* başlıklı yüksek lisans tezini savunarak İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde sürdürdüğü yüksek lisans eğitimini tamamladı. Doktora eğitimine Marmara Üniversitesi’nde devam ediyor.

He graduated from the Department of Political Science and Public Administration at İstanbul Medeniyet University in 2022, finishing first in his faculty. In 2023, he began working as a research assistant in the same department. He completed his master’s degree at the Social Sciences Institute of İstanbul Medeniyet University in 2025 by defending his thesis titled ‘Centralism and Centralization in the Ottoman Empire’. He is currently continuing his doctoral studies at Marmara University.

Yazar Katkıları/Author Contributions

Araştırmannın Tasarımı/ Conceptualization
Veri Toplanması/ Data Curation
Araştırma, Veri Analizi, Doğrulama/

Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Investigation, Analysis, Validation

Makalenin Yazımı/ *Writing*

Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Metnin Geliştirilmesi ve Tashihi/ *Review & Editing*

Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Fon Destek Bilgileri/Funding Information*: Makalenin hazırlanma veya yayınlanma sürecinde herhangi bir fon veya destek alınmamıştır. / *No funding or support was received during the preparation or publication of this article.*

Sunum ve Yayın Beyanı/Declaration of Previous Presentation and Publication: Bu çalışma daha önce hiçbir yerde sunulmamış veya yayımlanmamıştır. / *This manuscript has not been previously presented or published in any form.*

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / *This study is of a nature that does not require ethics committee approval, and the data used were obtained through a review of the literature and other published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were observed throughout the preparation of this study and that all works utilized have been indicated in the references.*

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara ait olup, ticari kullanım hakkı dergimize aittir. Çalışmalar CC-BY-NC-ND lisansı ile açık erişim olarak yayımlanmaktadır. / *Copyright for works published in our journal remains with the authors, while commercial usage rights belong to our journal. The works are published open access under the Creative Commons Attribution–NonCommercial– NoDerivatives (CC BY-NC-ND) license.*

Değerlendirme/Reviewers *Two external reviewers:* İki Dış Hakem / *Çift Taraflı Körleme/Double-blind*

Yapay Zekâ Beyanı/AI Disclosure*:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. / *No artificial intelligence (AI)-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.*

Etik Bildirim/Complaints: bilgi@idealkentdergisi.com

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest*: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir/ *There is no conflict of interest in this study.*